

Jaargang 35

juni 2020

nummer 101

Groninga

Vriendenbulletin

STICHTING VRIENDEN VAN DE STAD GRONINGEN

Colofon

Inhoudsopgave

Colofon

Redactie:

P. J. E. Bootsma
T. van der Meulen
H.T. van Veen

Ontwerp en vormgeving:
MOTTOW, martijn otto wolf

Redactieadres:

H.W. Mesdagplein 6
9718 HR Groningen
Tel 050 5890776
meulen1@xs4all.nl

Afbeelding omslag:
Akerk.

Foto: Tom van der Meulen

Kopijdatum nummer 102:
15 augustus 2020

Kopij aanleveren in Word, foto's:
JPEG, Tiff of EPS

Tom van der Meulen Van de voorzitter	3
Pieter Bootsma De afwijklingsplanologie en de komende Omgevingswet.	4
Hein Folkers, Koos Meisner Stad uit zicht?	6
Piet Pellenbarg Opinies over de nieuwe oostwand en het Forumgebouw	7
Gert de Roo - Zonder Forum wordt Groningen een grijze muis	7
Mark Mobach - Het verhaal van het Forum	8
Cunera van Selm - Over de Oostwand van de Grote Markt	9
Teake Boersma - En wat vind je van de Oostwand nu?	9
Tom van der Meulen Hervonden stad 2019: weer een schat aan wetenswaardigheden	11
Pieter Bootsma, Klaas Jonkman en Koos Meisner Wandeling Open Monumentendag 12 (en 13) september 2020	13
Tom van der Meulen Twee historische atlassen vergeleken: De Geschiedenis van Nederland in 100 oude kaarten en Historische Atlas NL: hoe Nederland zichzelf bijeen heeft geraapt.	14
Activiteiten Open Monumentendag: wandeling leermo(nu)menten	18
Hein Folkers, Koos Meisner Stad in zicht	18
Groningana	19

Groninga

Van de Voorzitter

Graag zou ik het over wat anders willen hebben dan over *vult u maar in*, maar ik ontkom er niet aan de bijeenkomst van 22 april te noemen die we beoogd hadden aan het Forum en de Oostwand te wijden en die niet door kon gaan. Dit najaar zal die bijeenkomst alsnog plaatsvinden op een dag en op een plek die we u in het Vriendenbulletin van september zullen meedelen. Als aanloop daar naar toe heeft Piet Pellenbarg een aantal spraakmakende Groningers bereid gevonden hun mening over Forum en Oostwand te geven. Hun reacties treft u niet alleen in dit bulletin aan, maar zullen ook in dat van september opgenomen worden. Het is goed te bedenken dat het Forum voor Groningen welzeker een opmerkelijk gebouw is maar dat ook andere steden (Almere, Amersfoort, Arnhem, om nu maar eens vooraan in het alfabet te beginnen) gebouwen kennen met een vergelijkbare statuut: de bibliotheek, Eemhuis/KAdE (=Kunst aan de Eem), Rozet, evenzovele projecten met een culturele bestemming, maar met een verschillende ligging in de stad of een wat verschillend accent in de invulling. Daar zou best eens een bachelorproject aan gewijd mogen worden, en mocht daar een interessant verslag uit rollen, dan stellen we graag ons Vriendenbulletin daarvoor beschikbaar.

Bij het Forum denken we niet direct aan functionele architectuur, onder het motto *less is more*. In de pers trof ik al een typering aan als geslepen vuursteen; Gert de Roo, wiens bijdrage u onder de commentatoren op het Forum aantreft heeft het ergens over een *stealth star war* toren, en ook de onvermijdelijke piramide ben ik al tegengekomen. De historicus Wesseling beschrijft in een lezing ter gelegenheid van 750 jaar Den Haag de plannen die rond de vorige eeuwende (1900) in Den Haag op de tekentafel vorm kregen: een Vredespaleis in Den Haag (o.a. van De Bazel), dat samen met een Internationale Academie voor Antropologie, een Internationale Academie voor Schone Kunsten en een Internationale Academie voor Pedagogie, Hygiëne en Economie uiteindelijk Den Haag als hoofdstad der wereld zouden moeten constitueren. Berlage heeft de Bazels plannen nog in een uitbreidingsplan voor Den Haag uit 1908 opgenomen. Na de Eerste Wereldoorlog verloor Den Haag de slag om de status van wereldhoofdstad, maar voor Berlage hield het niet op: hij tekende een Pantheon der Menschheid als, zoals dat in Duitsland heet, *Denk- und Mahnmal* ter herinnering aan de wereldoorlog. Gebouwen als sculpturen, niet zozeer als huisvesting van functies die ondergebracht moeten worden, maar door hun vorm aan een functie ontstegen en misschien wel daarom zo indrukwekkend: *conspicuous consumption!*

Pieter Bootsma heeft zich, en het is niet onopgemerkt gebleven, met een kritische blik over de bij het gebouw Mercado gevolgde planologische procedure gebogen. In de ruimtelijke ordening laat de tijdgeest zich tegenwoordig kennen in het streven naar ontwikkeling en vooruitgang. Dat

laatste, vooruitgang, was ooit een wezenskenmerk van de ruimtelijke planning. Maar de tijd dat planning sexy was, anders weet ik het niet te zeggen, ligt achter ons. Procedures worden te lang bevonden, ontwikkelaars verwachten instant-instemming op hun initiatieven, het liberale en neoliberale denken beschouwt alles wat niet 'als vanzelf' geschiedt als 'kunstmatig', tegen de natuur der dingen. Wat je hiervan in ieder geval kunt leren is dat je, zonder in ongemotiveerd conservatisme te vervallen, zorg moet geven aan de betekenis van het planologisch gedachtengoed. Dat is blijkbaar iets dat onderhoud vergt, en ook hier geldt: het gaat niet vanzelf!

Verder in deze aflevering een vooruitblik op de Open Monumentendag; en als we dan toch met één been op Monumentendag in het verleden staan, ook nog twee beschouwingen over verschenen publicaties met een expliciet historische inslag. En der gewoonte getrouw een bijdrage van Koos Meisner en Hein Folkers in hun rubriek staduit/inzicht.

Literatuur:

Cees de Jong, Frank den Oudsten, Willem Schilder en Cees Nooteboom (tekst), *Nooit gebouwd Nederland*. Uitgave Koninklijk Verbond van Grafische Ondernemingen, Amsterdam 1980

H. Wesseling, *Zevenhonderdvijftig jaar Den Haag, 1248-1998*. In: Willem Otterspeer, Verzamelen, Nadenken, Opschrijven, een keuze uit het werk van H.L. Wesseling.

Prometheus Amsterdam 2020

De afwijkingsplanologie en de komende Omgevingswet

In de vorige (100e) aflevering van het Bulletin heb ik u bericht over de plannen voor de bouw van Mercado, aan de Roode Weeshuisstraat 4. een acht bouwlagen tellend pand, bestemd voor een versmarkt en veertig appartementen in de duurdere prijsklasse. En over de buitenproportionele afwijking van het bestemmingsplan van de binnenstad die het college van B en W de bouwer gunt, zonder sanctie van de gemeenteraad. Het gaf de Vrienden aanleiding om bij de adviescommissie bezwaarschriften van de gemeente bezwaar te maken. De zitting vond plaats op 13 februari. De bezwaarschriftencommissie vond het plan voldoende stedenbouwkundig onderbouwd en de omgevingsvergunning was juridisch gezien terecht door het college aan de projectontwikkelaar toegekend, aldus het oordeel.

Wel leverde de bezwaarmakerij ons enkele interessante contacten op. De directeur van de projectontwikkelaar (MWPO Groningen) vertelde ons dat hij zich nu wel was gaan realiseren dat naast omwonenden ook andere inwoners, verenigingen en stichtingen interesse hebben in wat er gebouwd wordt in de binnenstad en hij ook dezen had moeten consulteren over zijn plannen en niet alleen de omwonenden zoals de gemeente hem te verstaan had gegeven. En in de gesprekken met de wethouder en de directeur van de stadsontwikkeling bleek hun verlangen met clubs als De Vrienden eerder dan helemaal aan het einde van de procedure over de bouwplannen in gesprek te gaan. Mooi allemaal, maar hoe dat zal worden geïmplementeerd bleef wat in het vage.

Afwijkingsplanologie

Het betoog dat de advocaat van de projectontwikkelaar in de zitting van de bezwaarschriftencommissie tegen ons afstak was een prachtige illustratie van de *afwijkingsplanologie* die in Groningen tegenwoordig hoogtij viert (de term is afkomstig van W. Korthals Altes, hoogleraar grondbeleid: het komt kort en goed hier op neer dat het op principes en uitgangspunten gestoelde bestemmingsplan niet leidend is maar de door de projectontwikkelaars gewenste afwijkingen van het plan). Toen we vasthielden aan het door de gemeenteraad vastgestelde plan zei de advocaat dat de werkelijkheid in Groningen nu een heel andere was. Overal kon worden afgeweken. De gekozen uitgangspunten voor de ruimtelijke inrichting en het daarop gebaseerde bestemmingsplan, vastgesteld door de gemeenteraad, deden er minder toe. Dat het college de regels van het bestemmingsplan terzijde kan schuiven zonder de gemeenteraad bij de afwijking te betrekken en de burgers het inspraakrecht te onthouden, komt doordat het college gebruik kan maken van enkele artikelen uit het Besluit Omgevingsrecht (BOR), de 'kruimelregeling', waardoor de versnelling in de ruimtelijke procedures die in de Crisis en Herstelwet van 2009 werd geregeld kon worden gecontinueerd. Kortom, het ruimtelijk beleid van de stad kan worden omschreven met twee woorden: afwijkingsplanologie en democratisch tekort.

Woonvisie

Dat de afwijkingsplanologie al langer rondwaart in onze stad valt op te maken uit de plannen die de

gemeente heeft gemaakt voor het ontwikkelen van de Eemskanaalzone en de Suikerzijde. In de onlangs gepubliceerde concept-Woonvisie, getiteld *Groninger woonbehoefte* lezen we: "Voor de Eemskanaalzone en de Suikerzijde hebben we een experimenteeraanvraag ingediend bij het Rijk. Op basis van de Crisis- en Herstelwet wordt het op de genoemde plekken mogelijk om flexibeler met bestemmingsplannen om te gaan zodat er sneller gebouwd kan worden. Deze experimenteerstatus levert een tijdwinst op van tenminste een half jaar" (pg 12 concept-nota). De term 'flexibel' moet zowel worden verstaan als het afwijken van de regels van het bestemmingsplan als ook het verkorten van de gebruikelijke procedures waardoor de rol van de Raad wordt verkleind en de insprekende burger buiten de deur is gezet.

In de *Woonvisie* wordt de bouw aangekondigd van 16.000 tot 20.000 woningen tot 2030. Volgens de beloften, aan de beide geannexeerde gemeenten gedaan in vele verkiezingsprogramma's van de aan de laatste gemeenteraadsverkiezingen deelnemende partijen, kunnen de open ruimten tussen stad en Ten Boer en Haren hiervoor niet worden aangewend. Ergo, de bebouwde oppervlakte van de gemeente zal intensiever moeten worden benut en dat leidt onherroepelijk tot meer hoogbouw, door de nota positief gepresenteerd als 'versterking van het stedelijk woonmilieu' (pg 33 concept-nota). Het college zal de hoogbouw ongetwijfeld realiseren met toepassing van de afwijkings-

planologie (BOR, kruimelregeling) en de *not in my backyard*-burgers krijgen de kans niet meer de Raad lastig te vallen.

De planologische gang van zaken bij de Roode Weeshuisstraat 4

De planologische gang van zaken betreffende Roode Weeshuisstraat 4 over een periode van enkele jaren verliep als volgt. Het college en de projectontwikkelaar onderhandelden over het door de initiatiefnemer beoogde project, de gemeentebesturen dachten mee met de planologische ideeën van de initiatiefnemer, van het geldende bestemmingsplan mocht afgeweken conform de lichtelijk door de ambtenaren bijgestelde ruimtelijke plannen van de projectontwikkelaar en vervolgens werd door B en W het bouwplan van een omgevingsvergunning voorzien en hadden de gemeenteraad en de burgers dankzij art 4 lid 2 van het BOR het nakijken. Gaande de rit had de projectontwikkelaar zijn plan voorgelegd aan de omwonenden die hij er van wist te overtuigen dat de buurt er beter van werd.

De komende Omgevingswet

We leven in de nadagen van het bestemmingsplan. De Crisis- en Herstelwet en het BOR heeft het college van B en W de mogelijkheid gegeven zonder nadere toestemming van de Raad van het bestemmingsplan af te wijken. In de Omgevingswet zal het college eveneens van het omgevingsplan af kunnen wijken zonder toestemming van de Raad. De afwijkingsplanologie zal de planologie volgens de Omgevingswet zijn, de aanpak zal zijn overeenkomstig de bij de Roode Weeshuisstraat 4 geschetste gang van zaken. De invoering van de wet, oorspronkelijk voorzien voor 2021, zal wat later plaatsvinden vanwege het feit dat de ict-voorzieningen die bij de toepassing van de wet nodig zijn nog niet gereed zijn. Dat is niet verwonderlijk want alles wat ruimtelijk te regelen

valt wordt samengebond in het omgevingsplan dat in de plaats komt van het bestemmingsplan.

Het omgevingsplan ademt een andere geest dan het bestemmingsplan dat uitgaat van de bestaande fysieke omgeving en vervolgens aangeeft hoeveel ruimte om te ontwikkelen is toegestaan. Het omgevingsplan gaat uit van de ruimte die moet worden geboden aan initiatieven, aan ontwikkeling: het zal de richting waarin zich een gebied dient te ontwikkelen aangeven en de hoofdlijnen van het ruimtelijk beleid schetsen, maar het en detail vastleggen van de ontwikkelmogelijkheden zoals bij bestemmingsplan wordt verleden tijd. De verwachting is dat hierdoor bouwinitiatieven beter de kans krijgen. Dat kunnen initiatieven van de burger zijn maar ook initiatieven van projectontwikkelaars. De laatste zullen zeker hun kans grijpen en met het inzetten van eigen planologische expertise zich met de planologen bij de gemeentelijke dienst verstaan over hun plannen en ideeën. De Omgevingswet schrijft overigens wel voor dat belanghebbenden (burgers, bedrijven, maatschappelijke organisaties en bestuursorganen) in een *vroegtijdig* stadium bij het proces van besluitvorming over een activiteit in de fysieke leefomgeving (bijvoorbeeld een bouwinitiatief) moeten worden betrokken, vroegtijdig, zodat belangen, meningen en creativiteit tijdig op tafel komen. Het is de consequentie van het centrale begrip *participatie* in de Omgevingswet. Het klinkt veelbelovend maar hoe tijdig zal de burger van een initiatief horen waarover ontwikkelaar en gemeente al het nodige contact hebben gehad en hoeveel ruimte zal er zijn als door de inwoners veranderingen in het plan worden verlangd?

Omgevingsplan en gemeenteraad

Voor het opstellen van het toekomstige omgevingsplan heeft de gemeente Groningen al het nodige voorwerk verricht. De Omgevingswet verlangt

namelijk het opstellen van een omgevingsvisie die aan het omgevingsplan vooraf gaat. En aan het opstellen van de omgevingsvisie ging in 2017 het gemeentelijk document van de *strategische koers* vooraf. Zowel de strategische koers als de omgevingsvisie die de naam van *The next city* mee kreeg werden door de gemeenteraad vastgesteld, het laatste document op 26 september 2018. Of de Raad hierbij een substantiële inhoudelijke rol heeft gespeeld is mij niet bekend. Vervolgens zal de Raad aan zet komen bij de vaststelling van het op de omgevingsvisie gebaseerde omgevingsplan. De Raad sanctioneert een concept omgevingsplan voor een deelgebied van de gemeentelijke oppervlakte dat daarna in de participatiefase (inwoners, andere betrokken partijen) belandt. Dan volgt de definitieve vaststelling door de Raad van het mogelijk in de participatiefase bijgestelde concept. Volgende deelgebieden van de gemeente komen op dezelfde wijze aan bod. En daarmee is de rol van de Raad eigenlijk uitgespeeld. De uitvoering is een zaak van de wethouder en de dienst RO/EZ.

Er zal worden gebouwd met in achtneming van het omgevingsplan zoals de wethouder en zijn dienst dat zullen interpreteren. En gezien de hoofdlijnen waartoe het plan zich beperkt zal er veel moeten worden geïnterpreteerd. Als bij bouwinitiatieven wordt afgeweken van het omgevingsplan zal de wethouder daarover beslissen en niet de Raad. Bijzonder is ook dat de toegestane afwijkingen leiden tot bijstelling van de oorspronkelijke normen van het omgevingsplan. Het omgevingsplan komt daardoor steeds verder af te staan van het plan zoals de Raad dat indertijd heeft vastgesteld.

Op het laatste moment van het wetgevingsproces is nog een achterdeurtje voor de rol van de Raad aangebracht: de wethouder is nu verplicht de Raad om advies te vragen bij een afwijking van het plan.

Verschuivende macht bij de ruimtelijke ordening

Al met al lijkt me de positie van de Raad ernstig verzwakt in vergelijking met de positie die de Raad had onder de Wet ruimtelijke ordening (Wro), waar hij de gedetailleerde bestemmingsplannen vaststelde en de afwijkingen moest goedkeuren. De Raad gaat weliswaar over het vaststellen van de visie en de hoofdlijnen van het beleid maar zal de grip op de concrete zaken kwijt zijn en in zijn controlerende taak zwakker komen te staan..

Nu zou de Raad om zijn grip zoveel mogelijk te behouden kunnen proberen een heel normatief omgevingsplan op te stellen. Maar hij zal dan wel het verwijt krijgen dat zulks ten koste van de ontwikkelingsdoelstelling van het omgevingsplan gaat. Bovendien zullen de afwijkingen waartoe het College beslist in de zich ontwikkelende en alsmaar veranderende normstelling van het omgevingsplan worden verwerkt.

Onder de Omgevingswet zal de uitvoerende macht (wethouder, ambtelijke dienst) een sterkere positie krijgen. Gezien het veel grotere speelveld voor ruimtelijke initiatieven geldt dat ook voor activistische marktpartijen. De veelvuldige contacten die hierbij zullen optreden met de gemeentelijke uitvoerende macht roept al de vrees op dat ons land te maken zal krijgen met wat wordt aangeduid als *skybox-planologie*.

En de burgers? Laten wij hopen op hun participatie-vaardigheid als de plannen worden gesmeed in hun omgeving. Het gemeentebestuur heeft in dezen een belangrijke verantwoordelijkheid als stimulator en coördinator bij de burgerparticipatie. Voor het betwisten van een door het College van B en W verleende omgevingsvergunning voor een bouwinitiatief biedt de Omgevingswet helaas niet veel ruimte.

StadUitZicht?

Foto's Hein Folkers, tekst Koos Meisner

Vlak bij het centrum, naast wat ooit de drukste uitvalsweg naar het zuiden was, ligt een buurtje met vooral sociale woningbouw. Bijzonder eigenlijk op deze plek.

Ik woonde er in mijn studenten tijd. Midden in de buurt ligt een fraai groen binnenterrein, een gemeenschappelijke tuin. De auto's parkeren onder de huizen. Dat heeft een reden...

Een groene oase vlak bij de binnenstad

Kippenhok op binnenterrein in jaren zeventig. Foto Koos Meisner

Opinies over de nieuwe Oostwand en het Forumgebouw

In het vorige Bulletin (het feestelijke nummer 100) hebben Pieter Bootsma, Henk van Veen en ik de geschiedenis van alle veranderingen rondom de Grote Markt geschetst, te beginnen met de verwoesting van de laatste oorlogsdagen en eindigend met de bouw van het Forum en de nieuwe Oostwand. Het was bedoeld als opmaat naar een paneldiscussie die gepland stond voor woensdagavond 22 april, bij de Groninger Archieven. Hier gooide het corona virus roet in het eten. De bijeenkomst moest worden afgeblazen. Misschien kan ze dit najaar alsnog plaatsvinden. Om de geest voor de discussie warm te houden en de verwachtingen gespannen, laten we hier alvast een aantal opiniërende bijdragen volgen over Forum en Oostwand, die op verzoek van de redactie zijn geschreven door een betrekkelijk willekeurig gekozen groep Groningers van wie we verwachtten dat ze wel een geïnformeerde mening zouden hebben over al die heftige nieuwbouw tegenover het stadhuis. In het septembernummer komen nog meer van deze bijdragen. Ze blijken op boeiende wijze uiteen te lopen van kritisch tot waardierend of zelfs juichend. Ze variëren ook van voornamelijk professioneel tot voornamelijk gevoelsmatig. Soms is ook te merken hoezeer het oordeel van vandaag is verweven met de eigen jeugdherinneringen, met name uit de studententijd. De eerste opinie bijdrage is wel heel opmerkelijk want ze is niet van vandaag, zoals alle andere, maar van negen jaar geleden, toen de bouw aan de Oostwand nog moest beginnen. Gert de Roo stemde

er in toe een interview met hem van destijds nog eens af te drukken. Hij verwachtte dat het Forum een blikvanger en ruimtelijke dynamo zou worden. Het eerste is zeker waar geworden. Op het tweede moeten we nog even wachten.

1. Zonder Forum wordt Groningen een grijze muis

"De stad Groningen is hard toe aan een architectonisch en planologisch statement met een openbaar gebouw", stelt professor Gert de Roo. "Het is daarom van groot belang dat de plannen voor het Forum in de Groninger binnenstad worden doorgezet. Afblazen is een drama voor de stedelijke kwaliteit. Het is een planologische wetmatigheid dat de stad voortdurend in zich zelf moet investeren", zegt De Roo. Om de zoveel tijd dient een stad daarom spraakmakende ideeën te lanceren en projecten te realiseren die allure verlenen, aldus De Roo. Laat een stadsbestuur dat na, dan zijn volgens hem de gevolgen pijnlijk: "De stad glijdt af naar de middelmaat, de zaak vergrijsst en vervlakt. Dat heeft ingrijpende consequenties op tal van terreinen, want mensen blijven weg. De economisch nadelen daarvan zijn groot." Het is net als met een gezinshuishouden, betoogt De Roo. "Wie wil er nou op bezoek bij een familie van grijze muizen?"

Oppepper

De Roo maakt een vergelijking met plaatsen in het zuiden van het land, zoals Maastricht, Breda en Den Bosch. "Daar hebben de plaatselijke besturen via aandachttrekkende projecten telkens voor een stedelijke vernieuwing en verlevendiging gezorgd. En denk eens aan Den Haag. Dat is van een suffe ambtenarenstad dankzij fantastische architectuurprojecten getransformeerd in een stad die internationaal aandacht trekt." Een project als het Forum omvat meer dan alleen een gebouw, onderstreept De Roo. Dergelijke plannen bezorgen de stad uitstraling en ze werken als een magneet. Groningen moet zich dus niet terughoudend opstellen en is aan zichzelf verplicht groots te denken, vindt de planoloog. "De stad is geen Londen, Parijs of Berlijn, maar wat we van die steden leren is dat ze zichzelf telkens vernieuwen via grootse projecten. Londen met The Eye en Berlijn met de bouwprojecten op de Potsdamer Platz. En denk in Parijs aan de bouwwerken die de Franse presidenten de stad telkens hebben nagelaten: Centre Pompidou van Georges Pompidou, La Défense en de glazen piramide bij het Louvre van François Mitterrand en het Musée du Quai Branly van Chirac." Ze bezorgden de Franse hoofdstad telkens een oppepper, aldus De Roo. Zonder zouden we Parijs beslist een stuk minder interessant hebben gevonden.

Hoognodig

De wapenfeiten van het Groninger stadsbestuur liggen alweer te ver in het verleden, vindt De Roo. "Het Groninger Museum en de Waagstraat zijn in dit verband zeer geslaagd, maar die projecten vragen hoognodig om een vervolg. Om bij de vergelijking met het gezin te blijven: ook daar wordt zo om de tien jaar wel een opvallende investering gedaan: een nieuwe keuken, een flatscreen en zo meer. Pronk voor naar de burens en ook om er zelf

lekker van te genieten." De gedachte het Forum in afgeslankte vorm te ontwikkelen is onverstandig, vult De Roo aan. Daarmee mist het plan volgens de hoogleraar onmiddellijk zijn doel als architectonisch en planologisch statement.

Verval

De Roo wijst erop dat met het idee van het Forum meerdere planologische mogelijkheden binnen bereik komen. Zo maakt de locatie van het bouwproject dat de binnenstad zich niet alleen in de lengte van NS-hoofdstation, Hereweg tot en met de Ebbingestraat, maar ook in de breedte verder ontwikkelt, van de Westerhaven tot en met de parkeergarage achter de oostwand. Het Forum is tevens onlosmakelijk verbonden aan de verbouw van de oostkant van de Grote Markt. De Roo: "Waar we ons gelukkig mogen prijzen dat de noordwand aan de sloophamer is ontsnapt, zou het ons pijn moeten doen dat de oostwand niet in samenhang met het beoogde Forum kan worden opgepakt." De kwaliteit van de oostgevel is niet groots, het is een samenraapsel van architectuur uit de jaren vijftig, zestig en zeventig, stelt De Roo. "Om maar te zwijgen van de buitengewoon treurige toestand die achter de oostwand verborgen gaat. Het is naargeestig, unheimisch en het voelt aan als verval. De gemeente is aan zichzelf, de stad en de regio verplicht dat aan te pakken."

Beschermd stadsgezicht

Dat laatste in tegenstelling tot de noordwand. De Roo: "Nergens als bij de noordwand is zo'n prachtige jaren vijftig façade te vinden. Geef het nog tien jaar en iedereen vindt het geweldig. Ik zie het zelfs nog wel beschermd stadsgezicht worden. Het is nou eenmaal mensen eigen om hetgeen onze ouders hebben gebouwd niet mooi te vinden. Dat verklaart ook de waardering voor de jaren dertig architectuur. Die is

door onze grootouders neergezet. Je moet met andere woorden enorm oppassen oude kwaliteiten aan de kant te zetten."

"Met het Forum geeft de stad een bijzonder visitekaartje weg", besluit De Roo. "Het is een aanjager voor verschillende, op elkaar inhakende, elkaar versterkende en daarmee verweven functies. Dat past in de ontwikkeling van deze tijd, waarin wordt erkend dat monofunctionele ontwikkelingen het niet meer redden. Het Forum kan zoveel meer zijn: blikvanger én ruimtelijke dynamo."

Gert de Roo

Hoogleraar planologie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

(Interview van negen jaar geleden) 19 jan 2011, zie https://www.rug.nl/news/2011/01/opinie4_2011

2. Het verhaal van het Forum

De twist

Het verhaal van het Forum is vooral een verhaal over hoe architectuur in korte tijd de harten van de Groningers veroverde. Waar zien en gezien worden een belangrijke rol spelen, maar waar ook rust gevonden wordt en een prachtig uitzicht over de stad. En een verhaal over een bijzonder en mooi gebouw met opvallend klassieke functies. En dat Groningen past als een ja s. Toch wordt het Forum vanaf de Grote Markt door de nieuwe Oostwand goeddeels aan het zicht onttrokken. Een omsloten reus, die zich pas in volle omvang aan ons toont na het doorkruisen van de Naberstraat, maar dan is het ook raak. Misschien ook wel door de speelse draaiing van dit verder zo forse gebouw, als Chubby Checker's twist. De vraag of het Forum toegevoegde waarde heeft voor de stad Groningen kan op dit moment alleen bevestigend

beantwoord worden. Het loopt storm en daar is alle reden voor.

Bruisend

Van oudsher is het forum het centrum van de stad, zowel in politieke, juridische, religieuze als economische zin. Voor het Groninger Forum voert dat te ver. Toch is het scala aan gehuisveste functies groot. Met restaurants, bioscoopzalen, labs en exposities is er veel ruimte voor dynamiek. De roltrappen bevestigen dat beeld, en creëren een visueel schouwspel. De verwantschap met M.C. Escher's onmogelijke constructies, zoals 'Relativiteit', dringt zich aan je op. Fantasievol en passend bij de bruisende Groninger studentenstad. Ook is er veel ruimte voor studie en reflectie, met verrassende zitjes, wonderschone studieplekken en schitterende vergezichten. Door de zichtlijnen in en op het gebouw lijkt de stad je te omarmen. Het uitzicht op de heerlijke stadsdrukke creëert het juiste gevoel. De rust zorgt voor focus en contemplatie; het uitzicht voor een constante verbinding met de stad. Een geslaagde combinatie.

Verlichtingsideaal

Het is ongetwijfeld nooit zo bedoeld, maar de in Forum gehuisveste functies passen precies bij de ideeën van de Verlichting. Een centrum voor culturele en maatschappelijke vorming. Een bibliotheek als succesnummer, met aanzienlijke aantallen nieuwe leden. Wie had dat gedacht? Verrassend ook; in een tijd waarin, zelfs tijdens een pandemie, feiten met het grootste gemak worden afgedaan als 'fake news' of 'hoax'. Daarmee is Forum van en voor de Groninger samenleving, waarin bibliotheek, lezingen, onderwijs, tentoonstellingen en film succesvol naast elkaar bestaan. Naadloos aansluitend bij de idee dat kunst en wetenschap geen elitaire bezigheden zijn, maar toegankelijk voor iedereen. Forum als fysieke manifestatie van een egalitaire en inclusieve samenleving. Misschien

zijn dit, ondanks alles wat er om ons heen gebeurt, constanten geworden in de Groninger samenleving. Niet meer een ideaal, maar een prachtige realiteit van alledag.

Wensdroom

Toch droom ik ook groene Forum-gevels die frisse lucht voor de stad produceren, zoals bij de 'Bosco Verticale' van Milaan. Meer groen in en om het gebouw om fijnstof te filteren en de lucht te zuiveren. En een nieuwe waterloop, van Grote Markt naar Nieuwe Markt, ter voorkoming van hittestress en wateroverlast. Als kers op de taart natuurlijk, dat spreekt, zeer passend bij de ambities voor een groen en gezond Groningen.

Mark Mobach
Lector Facility Management en
Leading Lector Kenniscentrum Noor-
derRuimte, Hanzehogeschool Gronin-
gen.

3. Over de Oostwand van de Grote Markt

In 2001, kort voor het referendum over de plannen voor de Noordwand (de V&D kant) van de Grote Markt, maakte ik een tv reportage met voor- en tegenstanders. Die laatsten waren vooral tegen een parkeergarage onder de Grote Markt, en er was zelfs angst dat de Martinitoren zou verzakken. Dat bracht ik in beeld door de draaiende camera te kante- len, en de toren zogenaamd te laten scheefzakken. Wethouder Smink, de grote verliezer van het referendum, zei later dat die scheefzakkende toren in mijn reportage de nekslag was voor zijn plannen. Het geeft aan hoeveel emoties er spelen bij de inrichting van de Grote Markt, welke kant het ook is.

Wat vind ik van de nieuwe Oost- wand? Ik ben geen deskundige op

het gebied van architectuur, maar wel een stadjer met een mening. Kijkend vanaf het bordes van het stadhuis zie ik links een bijzonder geslaagde studentensociëteit Mutua Fides (sluit goed aan bij de Martinitoren), in het midden een fors, eentonig en massief hotelgebouw en rechts het witte woongebouw Merckt. De schaal van de nieuwbouw sluit niet aan bij de Zuidzijde van de Grote Markt en de Poelestraat. De verlegde rooilijn maakt de Grote Markt intiemer, maar de gebouwen versterken dat effect niet, integendeel.

De nieuwbouw aan de Oostwand is, los van horeca op de begane grond, niet toegankelijk voor het grote publiek. Voor een oordeel moeten wij gewone burgers het dus vooral doen met de buitenkant. En die valt me tegen. Dat is anders bij het Forum Groningen, dat trouwens verrassend genoeg vanaf de Grote Markt nauwelijks te zien is.

Ik vind de buitenkant van het Forum spectaculair, vooral gezien vanuit de Peperstraat. Ook over de binnenkant ben ik enthousiast, en dat komt vooral omdat het een echte ontmoetingsplek is voor alle stadgers. De oude mannetjes lezen er hun krantje, met uitzicht op het laatste nieuws online. Op zaterdagen strijken complete gezinnen neer in de bibliotheek, de kinderen vermaken zich er met gemak een hele dag. Studenten genieten boven hun laptops van het uitzicht over stad en ommeland.

Tot slot. Met de Noordwand, en met name de achterkant van de Noordwand (Rode Weeshuisstraat), lijkt het nu ook zonder referendum goed te komen. En de Oostkant, ach, die zal uiteindelijk ook wel wennen. Ik erger me immers ook al lang niet meer aan de Anton Piek geveltjes in de Waagstraat.

Cunera van Selm
Journalist en tv maker

4. En wat vind je van de Oostwand nu?

Het is een simpele vraag en toch schudt het je wakker. Het is zoiets als, je krijgt plots te horen "de Koning komt bij jou op bezoek". Je gaat jouw eigen vertrouwde huis, waar je al jaren met heel veel plezier woont, opeens door de ogen van de Koning bekijken. Conclusie: "Nou voordat ie komt moet ik nog heel wat doen". De sleetse wc-deur schilderen, wat kleurige bloemen in de voortuin poten en een nieuw tuinhekje timmeren. Hetzelfde geldt ook voor de Oostwand van de Grote Markt. In je kin- derjaren kom je er, jaren later fiets je als student er aan voorbij. Er gebeurt niet veel, er is niet veel te vinden. Een apotheek en Vindicat leeft alleen s 'nachts. Ze kieperen er één keer per jaar vanaf het balkon een piano aan gruzelementen. Een geluid dat je nooit vergeet. Je hoort over de gru- welen in het Scholtenhuis. Gelukkig dat het te grote neoclassicistische huis afgebroken is. De Oostwand was er, maar had niks bijzonders, je leefde er aan voorbij. Door de bouw van de Naber-passage verandert het wat, er komt een onderdoorgang naar een wereld achter de Oostwand. Dat brengt wat levendigheid. De enorme trap, bekleed door Jan van der Zee, allemaal borstweringen en helling- banen. In zijn beweeglijkheid is het gebouw een beetje vergelijkbaar met de chaotische Zuidwand van de Grote Markt.

Kun je de huidige Nieuwe Oostwand nu vol trots aan de Koning laten zien? Ik denk van niet, er moet nog wel wat gebeuren, de boel moet aangekleed worden. Het is nu nog te kaal, te vlak en saai. De nieuwe Oostwand dringt zich naar voren en stelt zich op één lijn met de Martinitoren terwijl het qua reliëf, kleur en aankleding als geheel bij lange na niet zoveel te bieden heeft. Het nieuwe Vindicat doet dat wel; een asymmetrische gevel, een geweldige entreepartij, uitwendige en inpandige balkons,

De 'iets' aangepaste Oostwand van de Grote Markt

verschillende soorten kozijnen en raamindelingen. Een goed voorbeeld hoe je aan een plein van een eeuwenoude Hanzestad moet bouwen. De gevelbekroning met het witte boeiiboord en een saai penthouse daarboven doen daar overigens sterk afbreuk aan. Een beetje kleurverschil kan hier wonderen verrichten.

Het neogotische WestCord hotel is in zijn grootsheid net zo overheersend als het oude Scholtenhuis. Waarom is de driedeling niet benadrukt door verspringende gevelrooilijnen, wisselende raamindelingen en kozijnen of nuanceverschillen in de drie bakstenen gevels. Dat kan alsnog door de gevels een iets verschillende kleur te geven. Een groot asymmetrisch aangehangen balkon en een los voor de gevel hangende hotel-aanduiding doorbreken de saaiheid eveneens.

Het witte pand op de hoek van de Poelestraat doet denken aan de oude stadhuis-uitbreiding van architect Vegter. Door een donkere verticale onderbreking op het witte raster te schilderen komt er wat meer plasticiteit in gevel. De winderige passage naar de Nieuwe Markt dient afgedekt worden, waarbij het dak ver uit het gevelvlak steekt. Met al deze aanpassingen durf ik de Koning wel te ontvangen, misschien dat ie bij die

gelegenheid wat bomen wil poten.

Foto: oostwand aangekleed jpg.

Bijschrift: De 'iets' aangepaste Oostwand van de Grote Markt

*Teake Boersma
architect te Zuidhorn*

Hervonden Stad 2019: weer een schat aan wetenswaardigheden.

De nieuwste uitgave van *Hervonden Stad* (november 2019) behandelt het erfgoed wel- en wee van Groningen in het jaar 2018. Het Voorwoord meldt de komst van de gemeenten Ten Boer en Haren (de bestuurlijke Harense gevoeligheden stonden garant voor een vertraagde kennismaking van de Groningse erfgoedgroep met hun Harense collega's) en het vertrek van Rita Overbeek, onvermoeibaar in veel facetten van het erfgoedbeleid. Maar ik begrijp dat Rita hoe dan ook nog wel zal bijdragen aan toekomstige *Hervonden Steden*. De hoofdstukken over archeologie, bouwhistorie en restauraties bieden weer het nodige nieuws dat bestaande inzichten over de ontwikkeling van Groningen bevestigt en hier en daar nuanceert. Zo kan het esdek, aangetroffen in en nabij de Akerkstraat geïnterpreteerd worden als een noord-westelijke uitbreiding van de (middelste) zuid-es, zoals door Schroor gekarteerd in zijn *Historische Atlas van de stad Groningen*; maar volg je de *Cultuurhistorische Verkenningen binnenstad Groningen* dan is het een deel van het dorpje dat in de noordelijke helft van de binnenstad ligt en aan de A grenst. Schroor volgt in het duiden van de ontginningsgeschiedenis op de noordelijke Hondsrug het Halbertsma-model¹; in het algemeen is hij een betrouwbare gids, maar gelet op de onderzoeksresultaten in de Groningse binnenstad is het Halbertsma-model niet houdbaar gebleken. Bij de

restauraties, geschreven door Rita Overbeek, werd ik bekend gemaakt met het verschijnsel keimen, het afwerken van metselwerk of beton met een mineraalverf. Keimverf heeft een matte kalkachtige uitstraling en is toegepast bij het pand Heerestraat 38, waarbij "gekozen is voor een licht dekkende verf met de uitstraling van een versleten (verweerde) verflaag", aldus mevrouw Overbeek. Kijkt u eens omhoog, als u daar wandelt. Voor mij was het ieder geval nieuw dat hier van geverfde stenen sprake is. Natuurlijk nooit goed gekeken!

pand Heerestraat 38

Verder bleek na een valse start van de restauratiewerkzaamheden in het pand Oude Ebbingestraat 39 (de aannemer was al begonnen tijdens de terinzagelegging van het plan) het bouwproces optimaal te

verlopen: de samenwerking tussen architect, aannemer, bouwinspecteur en restauratiedeskundige verliep uitstekend. Het geheim van een goed verlopend proces?

In het artikel over de Hervonden Hunze werd ik opmerkelijk gemaakt op Zijdwendingen, parallel lopende dijkes tussen de Hondsrug en de Hunze. De Korreweg (rood op de foto) en de Jacobijne(r)weg zijn hiervan twee voorbeelden.

Gebied tussen Groningen en de Hunze, Atlas van Huguënin (1819-1829).

In het artikel wordt niet nader ingegaan op vergelijkbare toponymen als Zuidwending (Hoogkerk, Meeden/Veendam), Sydwind (Fryslân), Zijdwind (Noord-Holland), Zuwe (Utrecht) en Zouwe (Zuid-Holland). Van Berkel en Samplonius verklaren de naam als aanduiding van een binnendijk, zijdelings gewend, veelal dwars op de richting van de hoofddijk. Daarnaast is er de betekenis van kavel, onontgonnen of pas later ontgonnen, terzijde van de ontgonnen kavels (en daarmee dus ook parallel lopend, het toponym vinden we bij opstreckende verkaveling. Recent berichtte Jeroen Zomer hierover in zijn proefschrift over het Hunze-estuarium. Kortom, er zijn smalle (dijken) en brede (onontgonnen kavels) zijdwendingen, beide dwars op de bewonings/hoofdass. En dan blijkt Zuidwending

¹ Het Halbertsma-model is de gedachte dat de dorpen op de noordelijke Hondsrug zijn ontstaan als esdorpen langs een ladder, bestaande uit twee parallelle doorgaande wegen (Noordlaren-Glimmen-Haren- Helpman-Groningen) met dwarswegen. Genoemd naar de historicus-archeoloog Herre Halbertsma (1920-1998).

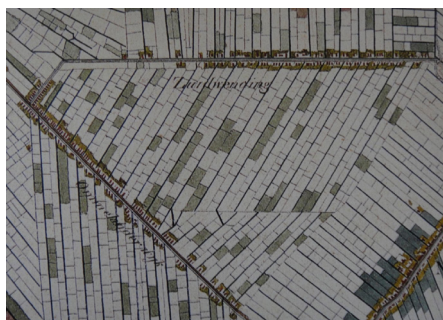

(Meeden/Veendam) een apart geval. Deze zijdwending snijdt de verkaveling (vanuit Meeden) af, of beter, markeert het zuidelijk einde van de Meedense kavels. Zou het hier een 'echte' zijdwending (in de brede zin) betreffen, dan had hij op de plaats van Kibbelgaarn gelegen, *terzijde*, of eigenlijk aan de *rand* van de Meedense opstreckende verkaveling (en daarmee dus evenwijdig).

Het Meedener verkavelingsblok met Kibbelgaarn aan de oostzijde. Atlas van Topografische Kaarten Nederland 1955-1965.

Keuning schrijft dat aanvankelijk alleen de (vaar)verbinding tussen de Ommelanderswijk en het Meedemerhoofddiep (de zuidelijke begrenzing

Zuidwending: de zuidelijke begrenzing van het Meedense verkavelingssysteem. Uit Atlas van Huguenin (1819-1829)

van het Meedense kavelsysteem) Zijdwending werd genoemd, later ging deze naam als Zuidwending over op het Meedemerhoofddiep met zijn bebouwing. Het atypische karakter komt dus voort uit de aanleg als een zijtak van de Ommelanderswijk.

Volledigheidshalve vermeld ik dat Schönfeld, doorgaans een betrouwbare bron, wel degelijk bij Zuidwending een dijk veronderstelt en niet een bocht in een waterloop. Of hij daarmee Keuning terecht heeft willen wijzen...

Anja Groeneveld-Smit neemt ons mee naar het kerkenbezit in de voormalige gemeente Ten Boer – de Vrienden hebben daarmee ook kennis kunnen maken in de zomerexcursie van 2018. Twee opmerkingen: ik werd even in verwarring gebracht met het introduceren van de Felicitaskerk van Thesinge: de Felicitaskerk was een "laatromaanse indrukwekkende kruiskerk", [maar] "de huidige kloosterkerk is slechts een gedeelte van het koor van de abdijkerk van het voormalige vrouwenklooster", aldus haar tekst. Is het niet duidelijker de oorspronkelijke kruiskerk als kloosterkerk te benoemen en de tegenwoordige dorpskerk als restant ervan? Met de opmerking dat in Sint Annen nagenoeg niets meer aan het klooster herinnert breekt mijn geografen- en planologenhart. Het landschap is het opengeslagen boek waarin de geograaf leest. En die ziet dat de plattegrond van het kloosterterrein nog steeds onder ons is! En ongetwijfeld is dankzij planologische regelgeving de omtrek van het kloosterterrein nog herkenbaar!

Sint Annen in de Atlas der Provinciëlanden 1:25000

Hervonden Stad besluit met artikelen over de al in 1898 door het Nieuwsblad van het Noorden genoemde oude plek van de kerk van Lucaswol-

de, een textielvondst in een beerput bij de verdwenen apotheek Sissingh op de Grote Markt met het wapen van Stad en Lande uit het prille begin van de zeventiende eeuw, een zeldzaam zeventiende-eeuws plafond uit het pand Heerestraat 42; verder uit dezelfde eeuw een liefdesembleem en tenslotte een artikel over 'cartonpapier voor zolderbekleding', een strokartonproduct uit de vroege twintigste eeuw.

Kortom, Hervonden Stad 2019 heeft ons in 2020 veel te bieden!

St Annen in De Atlas der Provinciëlanden van Groningen (1722-1736)

Literatuur:

Atlas van Topografische Kaarten Nederland 1955-1965. Uitgeverij 12 Provinciën, Landsmeer 2006/7

G. van Berkel en K. Samplonius, *Het Plaatsnamenboek. Unieboek*, Houten, 1989

Gemeente Groningen, *Cultuurhistorische verkenning binnenstad*, Groningen 2014

H.J. Keuning, *De Groninger Veenkoloniën*.

Van Dijk en Foorhuis Regioproject, Groningen 1989 (oorspronkelijke versie 1933)

K. Kuiken, 'Zwartwoude op Ameland. Sporen van middeleeuwse veenontginning?' *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* 28^e jaargang, nr 2 december 2019, pp. 92-101

M. Schönfeld, *Nederlandse Waternamen*. Standaardboekhandel, Brussel 1955

M. Schroor (1996), *De Atlas der Provinciëlanden van Groningen 1722-1736*, Regio-Project Uitgevers, Rijksarchief Groningen.

M. Schroor, *Historische Atlas van de stad Groningen*. Sun, Amsterdam, 2009

Topografische Atlas Groningen 1:25000. 12 Provinciën, Landsmeer, 2016

H.J. Versfelt en M. Schroor, *De Atlas van Huguenin*. Heveskes uitgevers, Groningen, 2005

J. Zomer, *Middeleeuwse veenontginningen in het getijdenbekken van de Hunze*. Barkhuis, Eelde, 2016

Wandeltocht Open Monumentendag 12 (en 13) september 2020

Pieter Bootsma, Klaas Jonkman en Koos Meisner

Ook dit jaar organiseren De Vrienden een stadswandeling rond het thema van de open monumentendag (OMD). Dat doen we op zaterdag- en zondagmiddag, beide keren is de start om 13.30 uur bij de ingang van de Martiniker tegenover het Feithuis.

Het thema van de Europese monumentendagen is Heritage and Education. Deze keuze, het thema onderwijs, is een gelukkige themakeuze voor de stad. Immers als Groningen iets is, dan zeg je 'onderwijsstad'. Het hoger onderwijs is, zeker als we het UMCG meetellen, de grootste werkgever in de stad. Maar ook het middelbaar onderwijs is in de stad, als het regionaal verzorgingscentrum, bovenmatig vertegenwoordigd. Veel huidige gebouwen van RUG en Hanzehogeschool zijn architectonisch interessant, maar liggen buiten het stadscentrum. In onze wandeling beperken we ons tot een aantal vroegere universiteits- of middelbare schoolgebouwen op loopafstand van de Martini.

In de tweede helft van de 15e eeuw domineerde het klooster van Aduard als cultureel en intellectueel centrum

van het Noorden. Bekende leden van de Aduarder Kring waren Wessel Gansfort en Rudolf Agricola. Geboren in Groningen, bezochten beiden de St.Maartensschool, een Latijnse school aan het Martinikerhof, tot 1425 een kerkelijke school maar daarna onder stadsbestuur. Onder het rectoraat van Regnerus Praedinius (1510-1559) kwam deze Latijnse school tot grote bloei. Na 1594 kwam er een nieuw onderwijssysteem, gebaseerd op de Protestantse leer. Onder bestuur van de eerste rector Ubbo Emmius (afkomstig uit Emden) werd een nieuwe school opgericht in het Broerklooster als voortzetting van de Latijnse school. In 1614 werd vlak daarbij de Provinciale Hogeschool van Stad en Lande opgericht, het eerste Academieggebouw.

Helaas, door een te grote afstand, missen we het vroegere gebouw van de eerste (uit 1864!) Rijks HBS van Nederland in de Grote Kruisstraat. De Hogere Burgerschool werd ingevoerd bij de Wet op het Middelbaar Onderwijs uit 1863 van Thorbecke. Deze nieuwe opleiding was bestemd voor jongeren uit de (deels door de gevolgen van de industriële samen-

leving nieuw gevormde) gegoede burgerij die geen wetenschappelijke opleiding wilden, maar een brede algemene ontwikkeling en maatschappelijk nuttige kennis. Binnen rooms-katholieke en protestantse milieus was de hbs minder populair gezien het openbare karakter van de scholen alsmede vanwege het intellectualistische en naturalistische leerplan. Het ontbreken van klassieke talen ten gunste van de 'zaakvakken' zouden de scholen minder geschikt maken voor "de vorming van een levensbeschouwing die zich boven de utilistische weet te verheffen". Vanuit protestants-christelijke hoek werd daarom in 1917 een christelijke HBS opgericht, de voorloper van het huidige Wessel Gansfortcollege, met als eerste onderkomen een gebouw in de Poelestraat. Pas in 1946 kreeg de stad op de grens van Groningen en Haren, een katholieke middelbare school, een combinatie van HBS en gymnasium, het Sint Maartenscollege (nu Maartenscollege.)

Het eerste onderkomen van de Chr. HBS in de Poelestraat. Foto Hein Folkers

Twee historische atlassen vergeleken: De Geschiedenis van Nederland in 100 oude kaarten (GN100) en Historische Atlas NL: hoe Nederland zichzelf bijeen heeft geraapt (HANL)

Voor J.B. te E.

Opzet

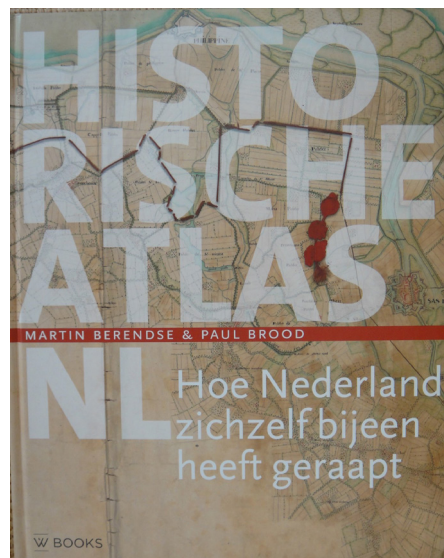
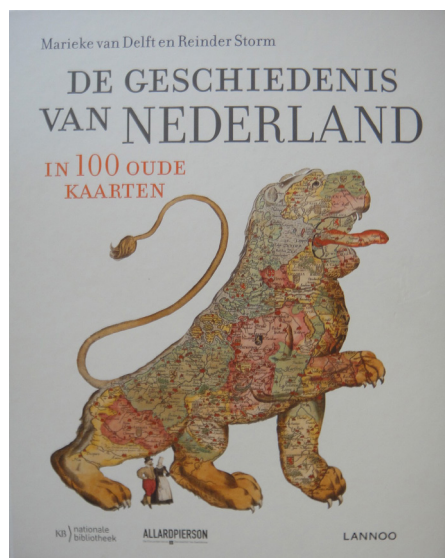
De GN100 begint – bij wijze van inhoudsopgave – met een tijdlijn van liefst vier bladzijden, met verwijzingen waar illustraties te vinden zijn (bladzijdenummers). Achterin het boek een literaturopgave per item, een persoonsnamenregister en een plaatsnamenregister. Een beschrijving 'Over de auteurs' besluit het boek. De HANL laat in twee bladzijden een wat gemakkelijker te raadplegen inhoudsopgave zien. Achterin een lijst met jaartallen waaraan de behandelde items worden gerelateerd. Een overzicht van historische personen een begrippenlijst, suggesties voor 'verder lezen' en een verantwoording van de afbeeldingen besluiten het boek.

Verantwoording

Blijkens het Woord vooraf is de GN100 "een verantwoording van

onze activiteiten, een staalkaart van cartografische hoogtepunten uit onze collecties en een prikkelend voorbeeld van wat op basis van de verzamelingen van de Koninklijke Bibliotheek en de Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam aan verhalen te vertellen is". Aldus de directeurs van beide genoemde instellingen. De samenstellers van de atlas, Marieke van Delft en Reinder Storm, schrijven in hun 'bij wijze van Inleiding' dat gestreefd is grote gebeurtenissen uit de geschiedenis van Nederland aan bod te laten komen. Hun werkwijze benoemen ze met een tweesporenbeleid: een lijst van belangrijke kaarten van Nederland, en een overzicht van belangrijke gebeurtenissen, waarmee de kaarten vervolgens zijn verbonden. Ook is gekeken naar de Canon van Nederland en heeft men alle regio's van Nederland aan bod willen laten komen.

Martin Berendse en Paul Brood, de samenstellers van de HANL over hun project: "dit boek vertelt het verhaal van het ontstaan van het huidige Nederland. Daaraan lag geen plan en geen gemeenschappelijk doel ten grondslag". Door in- en uitzoomen met kaarten van verschillende schaal wordt zicht gekregen op de betekenis van binnenlandse, Europese of zelfs wereldwijde ontwikkelingen voor de genese van Nederland. Nederland dus als het min of meer toevallige resultaat van ontwikkelingen buiten het land en binnen het Nederlandse territorium – dat ook nog eens behoorlijk aan wijzigingen onderhevig was! En waarbij een territoriumgrens in 1500 een andere institutionele context heeft dan nu. Hoe dan ook, Nederland als bij elkaar geraapt *vult u maar in* maakt de HANL wat avontuurlijker dan GN100, die door o.a. zijn oriëntatie op de Canon van Nederland in eerste instantie wat braaf oogt. Zo komt de GN100 met evergreens als de Peutinger kaart en de Panoramakaart van de St Elisabethsvloed van 1421. Beide atlassen laten naast kaarten ook historische documenten zien, en paraferalia als miniatuurbustes van de gebroeders de Witt. Uitdrukkelijk wil de HANL een kijkboek zijn, maar zonder dat dat expliciet in de HN100 wordt gezegd is die uitgave natuurlijk ook een kijkboek. En ook de GN100 komt met verrassingen als de kaarten van de Bataafse Republiek, het Koninkrijk Holland en het Koninkrijk der Nederlanden uit 1815, met afstandstabel en inwonertallen! Jammer is dat de

kaart van Jan de Lat uit 1707 (XVII Nederlandse Provinciën), die de binnenkant van de omslag van de GN100 siert, en sterk aan die van het Koninkrijk uit 1815 doet denken, geen toelichting krijgt. Maar sommige kaarten hadden ook weggelaten kunnen worden: wat het kaartje in de HANL op pagina 17 (dialectbeheersing en dialectgebruik in de 21e eeuw) toevoegt aan het beeld en begrip van de geschiedenis van Nederland is onduidelijk. Zeker ook in relatie tot het kaartje, eveneens in de HANL op pagina 25: met het Fries, het Frankisch en het (Neder)Saksisch gekarteerd op een ondergrond van Nederland aan het begin van de jaartelling – een waar anachronisme. Hier wordt de waarschuwing van Nicoline van der Sijs in de (geraadpleegde) *Dialectatlas van het Nederlands*: “over de verblijfplaatsen van die stammen weten we weinig en [...] een verband tussen stam en taal kan niet zomaar worden gelegd” ostentatief genegeerd. Tussen de Friezen van Plinius de Oude en die van tegenwoordig is volgens archeologen geen continuïteit is aan te nemen – om ons nu maar even tot de Friezen te beperken! In de GN100 is de kaart met vrouwen werkzaam in de industrie, (p. 324-325) geen wonder van cartografisch vernuft. Mogelijk een offer aan de Canon?

Indeling

De aanpak is in beide atlassen chronologisch. Verwarrend in de HANL is dat de kaart van Christiaan sGrooten uit 1575 door zijn plaatsing op pagina 20 onder ‘voor 57 v Chr.’ de suggestie wekt een historische kaart te zijn, een schets van Nederland voor de komst der Romeinen. Maar sGrooten karteerde Nederland zoals het er in zijn tijd uitzag, met de eerste tekenen van Nederland als land van veroveringen op de zee: de ingepolderde Egmonder Meer van 1564, de Zijpe- en Hazepolder en de Bildtpolders; en ook het dicht met dorpen bezette Noord-Holland en Friesland

suggereert allermint een historische kaart uit het begin van de jaartelling. De toelichting rept van een kaart van “een delta, de zeemonding van één of meer rivieren”. Een onjuiste omschrijving van een delta (de enige delta op de kaart is de IJsseldelta), en als we kijken naar het bijschrift bij deze illustratie met zijn overmaat aan buitendijkse begrippen dan wordt de lezer bevestigd in zijn vermoeden dat hier geen geomorfoloog, fysisch geograaf, kwartairgeoloog, kustsedimentoloog of bodemkundige aan het werk is geweest. De GN100 doet zijn werk beter met een kaart van Menso Alting uit 1718 van het woongebied van Friezen en Bataven. De GN100 eindigt met de Watersnoodramp van 1953, de bekende kaart die als bijlage bij het boek ‘De Ramp’ was gevoegd. De HANL besluit met de ‘ontpoldering van Nederland’, met een fotootje van de Hedwigepolder. Daar had ook wel een kaartje bij gemogen. Jammer is dat de samenstellers geen weerstand konden bieden aan een verdere blik in de toekomst, met een kaart van als ‘wetenschapper’ (welke discipline wordt er niet bij gezegd) aangeduide Kim Cohen voor het jaar 2100. Een kaart, liever gezegd een kladschets, die afbreuk doet aan de uitgave. Een historische atlas beperkt zich tot zaken die zijn voorgevallen.

Bijzondere kaarten

Met enige trots presenteert de HANL een kaart van het Middenrijk van Lotharius uit de *Atlas Général Vidal-Lablache* uit 1928. Bij elke geograaf moet nu een belletje gaan rinkelen: het was toch Vidal de la Blache? Een kleine rondgang op het internet leert dat Paul Vidal de la Blache (1845-1918) de samensteller was van de Atlassen (*Général*, *Classique* etcetera) Lablache. De kaart van het Middenrijk, dat zich uitstrekte van Toscane tot aan Friesland heeft ook – in aangepaste vorm – Jean Gottmann’s *Geography of Europe* (1964) gehaald. Behalve de contouren van

het Bourgondische rijk van Filips de Goede en Karel de Stoute kan men hier ook, zoals Gottmann doet, de verbinding Orange-Nederland leggen en wijzen op de Rijn-Rhônecorridor. En de samenstellers van de HANL komen met een foto van Merkel en Macron die in 2019 in Aken, de hoofdstad van het oude Middenrijk, het hernieuwde Duits-Franse vriendschapsverdrag ondertekenen Kortom, het Middenrijk, “waart”, in de woorden van de HANL, “als een geest boven de Europese geschiedenis”. Zelf herinner ik me uit de jaren zestig de uitdrukking ‘van Dokkum tot Brindisi’ als aanduiding van het Europa van de Zes. Maar evenzogoed is het met het rondwaren van het Middenrijk uitkijken: schrijf niet aan de erfgenaam (Lotharius) toe wat mogelijk aan de erflater (Karel de Grote) is te danken. Een ander juweel in de HANL zijn (volgens de samenstellers, en ik wil ze hierin graag volgen) de kaarten van de Oostenrijkse Nederlanden uit de *Ferrarisatlas* van 1777. Hier openbaart zich, samen met de zojuist genoemde kaart van het Middenrijk, het wat avontuurlijker karakter van de HANL. De samenstellers van de GN100 zijn wat terughoudender in het waarderen van cartografische prestaties. Maar ze zijn er wel: bijvoorbeeld over de kaarten van de VOC: “stille, veelzeggende en vooral schitterende getuigen”.

Beide uitgaven hebben (gelukkig voor hen die beide atlassen hebben aangeschaft) slechts één hoofdkartaal gemeen: de Scheldekaart van Rupelmonde tot aan het Zwin en Walcheren (57x547 cm). Voor de recensent is zo’n overlap een cadeautje. De GN100 beeldt de genoemde kaart helemaal af, de HANL alleen het westelijk deel. In de toelichting op deze kaart verschillen beide atlassen aanzienlijk. De HANL meldt dat de kaart is vervaardigd in opdracht van het Antwerps stadsbestuur in verband met geschillen over de tolheffing op de Schelde. En gaat vervolgens in op de afgebeelde scheepstypen en to-

pografica. De GN100 geeft een veel preciezer verantwoording: noemt een (verloren gegane) versie van 1468, laat een (zwaar beschadigde) kopie van ca 1490-1500 zien en meldt dat van de afgebeelde kaart het rechterdeel een authentieke kopie (voor mij een nieuw begrip (TvdM)) is, terwijl het linker (=westelijk) deel wat later is dan 1505. Vervolgens wordt nog ingegaan op de juridische perikelen rond de tolheffing. Die heeft Antwerpen uiteindelijk in 1505 afgekocht. Kortom, de GN100 biedt een mooie inblik in de tijd, terwijl de HANL hier aan de oppervlakte blijft.

Groningen

Tot slot bekijken we hoe Groningen in beide atlanten figureert. Beide atlanten bieden vijf illustraties die min of meer expliciet aan Groningen zijn gewijd. Vergelijkbaar zijn de kaarten van Lodovico Guicciardini (1581) in de GN100, mogelijk gegraveerd door Frans Hogenberg, en de kaart van Ortelius (1568) in de HANL, niet alleen vanwege hun datering, maar ook omdat ze zowel (huidig) Friesland als Groningen (dat toen niet van Friesland werd onderscheiden) laten zien. (Ortelius' kaart is ook in kleiner formaat afgedrukt in de GN100). De toelichting op de Orteliuskaart in de HANL is summier: gewezen wordt op de zeven Friese Zeelanden, en op de expansie van de stad Groningen die het uiteenvallen van de Friese Zeelanden mede bewerkstelligde. In de GN100 gaat de toelichting al niet veel verder, en dat ligt ook aan Guicciardini. Hij schrijft niets over de woelige tijden waarin hij leefde, en over Friesland merkt hij o.a. op dat turf de natuurlijk aarde van Friesland moet zijn omdat bomen er volgens Plinius zouden ontbreken. En nog meer klassieke referenties: zou de naam Friesland (Fryslân) niet zijn afgeleid van Frygië? De GN100 wijst er op dat de kaart van Guicciardini sterk lijkt op die van Ortelius van enige jaren eerder (en die weer op Sibrandus Leo terug gaat). Wel karteert Ortelius

ook Oost Friesland tussen Emden en de Jadeboezem, terwijl Guicciardini het tot en met Emden voor gezien houdt.

Beide atlanten schenken aandacht aan het beleg van Groningen in 1594. De HANL wijdt een halve bladzijde aan de kaart uit 1595 van Frans Hogenberg van het beleg van Groningen. De toelichting wijst op de historische onjuistheid in het spreken van het 'reünieren van Groningen in de Unie'. Immers, Groningen heeft de Unie van Utrecht nooit ondertekend. Het wordt interessant wanneer we de GN100 naast de HANL leggen. De GN100 biedt maar liefst drie kaarten van het beleg, waaronder de zojuist genoemde in de HANL. En dan blijkt – als ik de GN100 mag geloven – de in de HANL aan Hogenberg toegeschreven kaart niet van Hogenberg te zijn maar van Willem Baudartius! De andere twee kaarten van het beleg in de GN100 zijn wel van Hogenberg. Hogenbergs kaarten suggereren door hun gede-

tailleerdheid betrouwbaarheid, maar dat is schijn. Baudartius' weergave van het beleg van Groningen door Willem Lodewijk en Maurits mag betrouwbaarder heten. Beide neven posteerden zich met hun leger niet vlak voor de stad, maar in de buurt van Helpman. Nadere informatie bij de Groninger Archieven (beeldbank) leert dat de (ongekleurde) kaart waarover het gaat inderdaad van Baudartius is! Curieus is dan dat de HANL de Groninger Archieven noemt in de Verantwoording van hun illustraties. Voor de volledigheid: de kaart van Baudartius in GN100 is gekleurd en afkomstig uit de KB.

De zeventiende eeuw is met een afbeelding van de Coenderskaart (1678) van de provincie in de GN100 vertegenwoordigd. De kaart heeft, in hedendaagse termen, een politiek-bestuurlijke achtergrond: het streven naar een Ommelander ridderschap als exclusieve representatie van de Ommelander adel.

Kaartje Baudartius. De belegering door Maurits en Willem Lodewijk is hier wat zuidelijker, verder van de stad, gesitueerd dan op de kaarten van Hogenberg. Bron: Beeldbank Groninger Archieven

De kaartrand toont de huizen met bijbehorende families die sociaal en politiek een representatieve afspiegeling vormden, vergelijkbaar met wat in Drenthe en Overijssel havezaten waren. Daarmee werden de ambities van de 'lagere' adel beperkt. En met een geringere numerieke afvaardiging zou ook het (spreekwoordelijk) Poolse karakter van de Ommelander landdag kunnen worden bedwongen. De achttiende eeuw levert voor Groningen een kaart (in de GN100) en een schilderij (in de HANL) op. De kaart is de grote provinciekaart van Beckeringsh uit 1777. Beckeringsh kaart is, hoewel de afstanden niet helemaal kloppen, met name in de detaillering een stap vooruit in de kartering van Groningen. Zijn afgebeelde kaart wordt borgenkaart genoemd omdat ook hij, net als Coenders, de rand voorzag van Groninger borgen. Beiden kwamen tot 24 borgen, waarvan 12 borgen op beide kaarten voorkomen. Is de Coenderskaart een kaart van aspirant-havezathes, de Beckeringshkaart is (slechts) een landhuizenkaart, en beperkt zich met het vermelden van de Emdaborg (Haren) en de Vredenburg (Hoogezand) niet tot het Ommeland. Ter vergelijking: Formsma, Luitjens-Dijkveld Stol en Pathuis komen in *De Ommelander Borgen en Steenhuizen* (1973) tot 172 borgen; ze beperken zich welswaar tot de historische Ommelanden, maar nemen ook verdwenen borgen mee. De HANL biedt een paginagrote reproductie van een schilderij van J.L. Hauck uit 1795: het planten van de vrijheidsboom op de Grote Markt. In tegenstelling tot het schilderij van Eerelman waarvan een fragment in het vorige Vriendenbulletin werd getoond is hier geen sprake van het wappen van Nederlandse vlaggen maar van Franse. Maar wel staat ook op dit schilderij de Noordwand treffend afgebeeld.

Het Wener Congres laat indirect zijn sporen na in de HANL. Hierin worden twee kaartjes van de grens

van Groningen met het koninkrijk Hannover getoond, behorend bij Tractaat van Meppen (1824) waarbij het grensverloop definitief geregeld werd. De toelichting rept onder andere over gekibbel over gemeen-

detail J.L. Hauck, Het planten van de vrijheidsboom op de Grote Markt.

schappelijke weiden bij (het latere) Emmer- en Bargercompascuum, maar gaat niet in op de situatie bij Nieuweschans en Bourtange die op de kaartjes is afgebeeld. Waarom niet? De GN100 besluit wat Groningen betreft met een (klein afgebeeld) kaartje van Evert Maaskamp van de overstromingen in 1825. Deze troffen, wat Groningen betreft, met name het stroomgebied van de Reitdiep in westelijk Groningen en het gebied rond de Dollard. Het kaartje doet denken aan de kaarten die zijn gemaakt van de Kerstvloed van 1717. Hoe dan ook, terecht wordt gesteld dat deze overstroming uit het collectief geheugen is weggezaakt. Dat was in 1914, het jaar waarin het Verkadealbum *Langs de Zuiderzee* verscheen nog niet het geval: Jac. P. Thijsse refereert daarin bij het beschrijven van de voorgenomen Zuiderzeewerken aan de vloed van 1825. Maar inmiddels is er de vloed van 1916 geweest! De HANL tenslotte wijdt nog een bladzijde aan het Eems-Dollard Ver-

drag. Hierover is in het Vriendenbulletin van maart 2019, bij de bespreking van Andreas Faludi's *Poverty of Territorialism*, ook het nodige gezegd: het verdrag geeft geen duidelijkheid over de precieze grens. Dat de HANL

besluit met "Die [grens] blijft tot de dag van vandaag omstreden" is wat overdreven. Men verstaat zich hier met het onbesliste.

Samengevat: beide atlassen zijn mooie kijkboeken, de GN100 is beter in zijn toelichtingen, de HANL wat spannender in de keuze van zijn kaarten; wel zitten daar – forse – missers tussen.

Marieke van Delft en Reinder Storm: *De geschiedenis van Nederland in 100 oude kaarten* Formaat 28,7 x 34,6 cm; aantal bladzijden: 402; uitgever: Nationale Bibliotheek / Allard Pierson / Lannoo 2019.

Martin Berendse en Paul Brood: *Historische Atlas NL: hoe Nederland zichzelf bijeen heeft geraapt*. Formaat 25x31,8 cm; aantal bladzijden: 208; uitgever: W Books / Nationaal Archief 2019.

Met dank aan Redmer Alma (historicus/archivaris te Warffum) en Mirjam de Jonge (Groninger Archieven).

OPEN MONUMENTENDAG: Wandeling Leermo(nu)menten

Op 12 en 13 september vindt er, onder voorbehoud, en mogelijk met inachtneming van aspecten voortkomend uit de anderhalvemetersamenleving, die een beperking van het aantal deelnemers kan betekenen, een wandeling plaats langs een aantal monumenten die een educatieve functie hebben (gehad).

Het artikel op pagina 13 geeft een voorlopige, maar zeker geen volledige indruk van wat u allemaal te zien en te horen krijgt!

Wanneer?

zaterdag 12 en/of 13 september

Hoe laat?

start 13.30 uur

In de Martinikerk zal geen informatie markt zijn.

Start

Bij de ingang van de Martinikerk tegenover het Feithuis.

Opgave voor de wandelingen

bij Koos Meisner
(emmeisner53@gmail.com)

StadinZicht

Foto's Hein Folkers, tekst Koos Meisner

Wie aan de zuidkant het Hoofdstation verlaat, komt terecht in de Davidsstraatbuurt. De Davidstraatbuurt dankt haar naam aan herberg de David. Dit was een van de toegestane herbergen buiten de stadspoort aan de Hereweg naar Groningen. Buiten de vesting mocht enkel met speciale toestemming gebouwd worden om het schootsveld vrij te houden. Maar al in 1860 staan er ruim 180 woningen. De ruimtenood is hoog! In het gebied waar ook veel moeskers (kleine tuinders) zitten, wordt nog voor de ontmanteling van de vesting, de spoorlijn in 1864 aangelegd. Daardoor komen er veel spoorwerkers in de buurt te wonen. Rond die tijd worden er ook veel arbeiderswoningen door particulieren gebouwd. Veel van deze huizen zijn van slechte kwaliteit. Alleen direct langs het spoor staan betere woningen, zelfs een enkele villa zoals ze ook aan de singels staan. Circa 1970 wil de gemeente het hele stationsgebied van de Kemkesberg tot de Eendrachtskade veranderen in

een kantorengedebied. De (dan vooral studenten-) bewoners van de Davidsstraatbuurt komen er tegen in opstand. Bekend werd de cartoon-muurschildering in de Davidstraat van Kees Willems uit 1976, waarop wethouder Max van den Berg wordt afgebeeld als meedogenloze sloper. Dankzij het verzet haast in 'Nieuwmarkt stijl', en een omslag in het lokale politieke klimaat gaat de bouw van kantoren hier niet door.

De oude rijtjeshuizen van rond 1900 met de wc nog buiten, worden afgebroken en vervangen door sociale huurwoningen. Het is het eerste grote project van architect Jan Giezen, later jarenlang adviseur van De Vrienden. Een klein aantal betere woningen met name aan de Viaductstraat wordt gerenoveerd. Ook bij de stedenbouwkundige opzet krijgen de buurtbewoners inspraak. De smalle straatjes van de volksbuurt blijven, auto's moeten parkeren in een parkeergarage onder de nieuw te bouwen huizen. Ook blijft het groene binnenterrein, destijds met zelfs een biologische kip-

penren, behouden. Daaraan danken we nu deze groene oase vlak bij de binnenstad.

Sociale woningbouw en een villa langs het spoor

De kippenren nu

BOEKHANDEL GODERT WALTER

oude ebbingestraat 53 - 9712 hc groningen - 050 - 312 25 23 - info@godertwalter.nl - www.godertwalter.nl

**Christiaan Gevers,
Boer Tammens**
Houzee
€ 27,50

'Moeilijkheden zullen mij niet doen wijken', sprak de landbouwer Pé Tammens (1898-1986) bij zijn inhuldiging als burgemeester, 'maar slechts meer vastberaden mijn weg bepalen'. De inwoners van Groningen zouden snel merken wat dat inhield. Voor de oorlog had Tammens zich jarenlang ingezet om de positie van de mensen in zijn omgeving te verbeteren, maar toen Mussert hem halverwege de bezettingstijd van zijn boerderij haalde om met tegenzin burgemeester te worden ging het vreselijk mis. Tammens bleek een meedogenloze nationaalsocialist die kameraden bevoordeelde en namen van tegenstanders doorgaf aan de gevreesde Sicherheitsdienst. Gewapend wachtte hij de komst van de Canadezen af.

**Arthur van de
Kamp,**
**De middeleeuwse
geschiedenis van
de Noordelijke
Lage landen**
€ 27,95

In dit boek neemt de auteur u mee naar de Nederlandse Middeleeuwen, een periode waarin ons land bestond uit diverse grafelijke en hertogelijke domeinen en vrije gebieden. Er kwamen vele dialecten van het Middelnederlands tot stand. Aan de hand van beschrijvingen van de steden Leeuwarden, Groningen, Zwolle, Utrecht, Nijmegen, Haarlem en Zierikzee ontstaat echter één verhaal. Onmiskenbaar zal zelfs duidelijk worden hoe sterk de verschillende landsdelen van de gehele Lage Landen met elkaar waren verbonden via sociale, culturele, economische en vanzelfsprekend politieke zaken.

Frank von Hebel,
**Stemmen van de
bevrijding**
€ 29,90

'Ik zou eigenlijk Aaltje heten,' vertelt Victoria Liberta Schuur. Ze werd uiteindelijk niet naar haar grootmoeder vernoemd, maar naar een Canadese tank waarop de woorden Victory en Liberty waren geverfd. Dit verhaal is een van verhalen over 75 jaar vrijheid in de stad en de provincie Groningen. Frank von Hebel schrijft onder meer over de strijd om de stad Groningen, de evacuatie van Appingedam en de vrouwenmars van 116 verzetsstrijders van Westerbork naar Visvliet. Hij stuitte op een dagboek over de zwerftocht van gezinnen in de regio Delfzijl die voor de gevechten vluchtten en hij sprak met een nabestaande van de slachtoffers die bij een munitie-ontploffing in Spijk om het leven kwamen.

**Bart Flikkema: De
arm van Johannes
de Doper**
€ 10,00

De rechter arm van Johannes de Doper werd eeuwen bewaard in de Martinikerk in Groningen. Het reliëf kwam volgens de verhalen rechtstreeks uit de Levant, dankzij een slimme koopman. En met de invoering aan het einde van de zestiende eeuw van het 'gereformeerde geloof' als enige toegestane religie verdween de arm weer om tot op heden nooit meer terug te keren. Bart Flikkema, al jaren bezig om details over het klooster Yesse aan de vergetelheid te ontrukken, koppelde de geschiedenis van de arm van 'Sint Jan' aan die van de Yesser nonnen.

Marjoleine de Vos,
Je keek te ver
€ 12,50

Marjoleine de Vos wandelt elke dag in het Noord-Groningse Zeerijp. Onder een strakblauwe hemel, een grijs wolkendek of genadeloze regen, ze zijn er altijd: de akkers in bloei of kaal, de kraaien, de bomen in alle stadia van blad of niet blad. Alles is altijd hetzelfde en altijd anders, dat is de kracht van de herhaling. Er is niets te zien, en tegelijk heel veel. Wie wandelt is verheugd in de wereld en er helemaal uit. Maar vaak zijn de gedachten te druk bezig, alsof je niet door een landschap loopt maar door je eigen drukke hoofd. Kijk om je heen, moet je dan tegen jezelf zeggen. Niet de tijd in, maar over het land. Je keek te ver. Dat wat je zoekt is hier.

Hans Beukema,
De Canadezen
€ 29,50

Dit boek gaat over de uiterlijk zorgeloze, vlot geüniformeerde Canadese militairen, die ons land in 1945 bevrijdden. Ze vormden met hun zwierige baretten en ongecompliceerde omgangsvormen een ongekend contrast met de stijf geüniformeerde Duitsers, die in de voorbije vijf jaar het Nederlandse straatbeeld hadden bepaald.

De schrijver volgt de Canadezen niet alleen op de Europese slagvelden, maar geeft ook inzicht in de persoonlijkheden van de militaire hoofdrolspelers en hun onderlinge verhoudingen. De boeiende verhaaltrant, de opgevoerde anekdotes en de 160 foto's en illustraties geven dit boek een waardevolle plaats in de oorlogsliteratuur.

Port Betaald
Port Payé
Pays-Bas

Vrienden van de Stad Groningen
Van Royenlaan 19A
9721 EJ Groningen

Bestuurssamenstelling

T. van der Meulen (voorzitter)
C. J. A. Wessels, (secretaris)
J. Boéré (penningmeester)
P. J. E. Bootsma
K. Jonkman
E. M. Meisner
P. H. Pellenbarg
A. R. Rubingh
H. T. van Veen

De Stichting Vrienden van de Stad Groningen

De Stichting Vrienden van de stad Groningen is opgericht in 1984. We zetten ons in voor de ruimtelijke kwaliteit (belevingswaarde, gebruikswaarde, toekomst- waarde) van de stad Groningen. We vragen aandacht voor het historisch karakter van de gebouwde en ingerichte omgeving, voor zover dat de belevingswaarde ondersteunt.

Middelen die we inzetten: bijdragen aan meningsvorming over architectuur en openbare ruimte door middel van lezingen, debatten en excursies.

Daarnaast participeren (mogelijk in overleg met andere partijen) in beleidsprocedures (overleg, zienswijzen, eventueel bezwaren bij gemeentelijk ruimtelijk beleid en het beleid van andere overheden).

We richten ons op de binnenstad maar geven daarnaast ook aandacht aan de stad Groningen als geheel en de ruimere context van de stad.

Hoe wordt u donateur?

U kunt u als donateur van de Vrienden van de Stad Groningen opgeven bij bovenstaand correspondentie-adres of via de website:
www.vriendenstadgroningen.nl
e-mail:
info@vriendenstadgroningen.nl

Bank: NL06 INGB 0000 4473 73

Minimum donatie
€ 15,00 per jaar

Groeininga

